

Prof. Dr. İbrahim Sarıçam'ı (1953-2017) Uğurladık

SEYFETTİN ERŞAHİN

Ankara Üniv. İlahiyat Fakültesi

seyfettinersahin@gmail.com

<http://orcid.org/0000-0002-4715-0431>

Türkiye, 9 Mayıs 2017'de Hz. Muhammed ve evrensel mesajını sahih kaynaklardan anlatan bir âlimini kaybetmiştir. “Alimin ölümü alemin ölümüdür.” gerçeğini daha iyi anladık hocamız İbrahim Sarıçam'ı Dâru'l-Fenâ'dan Dâru'l-Bekâ'ya uğurlayınca. Sadaka-ı câriye sahibi olan Sarıçam hocanın adı kıyamete dek anılacak Âşık Paşa'nın dediği gibi:

Bahtludur şol kişi kim dünyâda adı kala,

Ölmedi diri durur âb-ı hayât içmiş gibi.

Kimse benden İbrahim Sarıçam Hoca hakkında nesnel bir yazı bekleme-
sin. Yaklaşık kırk yıllık dostluğun, yol arkadaşılığının arkasından. O güzel
insanın ölümüne, yokluğuna alışmak kolay değil. Hoca'yı ben hep dost ola-
rak bileceğim ve hep iyi olarak anacağım.

Hayatının İlk Yılları

İbrahim Sarıçam, Bartın'ın Çakırömerağa köyünde 1953'te bir çiftçi ai-
lesinin ilk çocuğu olarak dünyaya geldi. İlk öğrenimini köyünde tamamladı.
O yılların şartları içinde bir süre şehre gidip ileri okuma imkanı bulamadı.
Sonra, ailesinin kıt imkanlarıyla kiraladığı bir evde Zonguldak İmam-Hatip
Lisesi'ni bitirdi (1977). Bu arada Bartın çevresindeki Kur'an kurslarında iyi
bir Kur'an eğitimi aldı, geleneksel metotla temel Arapçayı öğrendi.

1973 yılında henüz daha öğrenciyken, Diyanet İşleri Başkanlığı bünye-
sinde Zonguldak'ta din görevlisi olarak çalışma hayatına başladı. 1977'de
Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ni kazandı. Görevini Ankara'ya aldı-
rarak Çankaya Müftülüğü Akdere Merkez Camii İmam-Hatipliğine atandı.
1982'de *Kur'an ve Hadiste Ümmet Kavramı* adlı mezuniyet teziyle lisans
eğitimi tamamladı. Aynı yıl Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitü-
sü'ne İslam Tarihi bilim dalından yüksek lisansını aldı, ardından da doktora

öğrencisi olarak kaydoldu. Doktora derslerini ikmal ettikten sonra 1984'te askerlik görevini yerine getirdi.

1985-1989 yılları arasında T.C. Almanya Essen Başkonsolosluğu bünyesinde Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlı olarak din görevliliği hizmetinde bulundu. Bu süre zarfında Dortmund Auslands Institut'de Almanca kurslarına devam etti; aynı zamanda Bochum ve Münster üniversitelerinde doktora teziyle ilgili araştırmalar yaptı.

İlimle Geçen Yıllar

Sarıçam Hoca, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi Anabilim Dalında 1989'da asistan, 1991'de doktor, 1994'te doçent, 2001'de profesör oldu. Doçentlik çalışmaları için 1992-1993 öğretim yılında Mısır Hükümeti'nin bursuyla adı geçen ülkede bulundu. 2010-2016 yıllarında Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları Bölüm Başkanlığı ve İslam Tarihi Anabilim Dalı Başkanlığı görevlerini yürüttü.

Lisans düzeyinde Siyer, İslam Tarihi, İslam Medeniyeti Tarihi, Türk-İslam Devletleri Tarihi, Uygarlık Tarihi; lisans üstü düzeyde ise Çağdaş Siyer Araştırmaları, İslam Medeniyeti Tarihi, Batı Literatüründe Hz. Muhammed ve İslam Öncesi Arap Tarihi dersleri okuttuğu derslerin bazılarıdır. Arapça, Almanca ve İngilizce bilen Hocamızın çok sayıda kitap, makale ile ulusal ve uluslararası düzeyde tertiplenen sempozyumlarda sunulmuş tebliğleri bulunmaktadır.

İbrahim Hoca, Cumhuriyet Türkiye'sinin yetiştirdiği bir İslam âlimi idi. Çok partili hayata geçiş yıllarında doğdu; eğitim-öğretimin yavaş yavaş kırsal kesime ulaşma fırsatını değerlendirerek kendini yetiştirdi. O dönemde okuyan Anadolu çocuklarının çoğunun ana-atası ilkokulu bile bitirmemişti, hatta okuma-yazma bilmeyenler vardı. Hoca, hemen hepsi birer başarı hikayesi ortaya koyan o neslin güzel örneklerindendi. Sarıçam'ı Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi kürsüsünün üçüncü neslinden sayabiliriz. Prof. Dr. Neşet Çağatay, Prof. Dr. Hüseyin Gazi Yurdaydın, Prof. Dr. Mustafa Fayda, Prof. Dr. Ahmet Uğur, Prof. Dr. İsmet Kayaoğlu, Prof. Dr. Sabri Hizmetli ve Prof. Dr. Nesimi Yazıcı kendisinin lisans ve lisansüstü hocaları arasındaydı. Bu hocalardan Türk akademik tarih geleneğini aldı. Almanya'da bulunduğu yıllarda da Alman bilim ve tarih geleneğini tanıdı. Yaklaşık bir yıllık Mısır-Kahire döneminde de Arap tarihçiliğinin birikimine muttali oldu. Bütün bu gelenekler Hoca'da yeni bir terkibe kavuştu.

Hoca'nın samimi dönem arkadaşlarından İrfan Aycan ondan önce İlahiyat Fakültesine asistan olarak girmişti. Aycan, İbrahim Bey'deki ilmî biri-

kimi ve istidadı bildiği için kendisini asistanlık sınavlarına girmeye çağırdığında o bir süre tereddüt geçirmişti. Bu sırada Almanya'daydı ve kazanamaması durumunda bazı şeyleri kaybedeceğini düşünüyordu. Ancak ilim aşkı galip geldi, sınavlarda başarılı bulundu ve akademik hayata başladı.

İbrahim Bey, 1991'de Prof. Dr. Mustafa Fayda hocanın danışmanlığında "Emevî-Haşimî Mücadelesi: İslam Öncesinden Muaviye Devrinin Sonuna Kadar" adlı tezini tamamladı. Doktora çalışmasıyla Türkiye'de, hatta dünyada önemli bir konuya ışık tuttu. Oryantalizmin Hz. Muhammed ve davetini 7. yüzyıl Hicaz coğrafyasının dar kalıplarına sıkıştırmak hatasına düşmeden söyleyelim; İslam'ın ve Hz. Muhammed'in hayatının iyi anlaşılmasında Mekke'nin ve Hicaz'ın sosyal yapısı önem taşımaktadır. Hz. Muhammed, davetinde Mekkeli kabilelerin birbirleri ile olan münasebetlerinden çoğu zaman sıkıntı çekmiştir. Bunların başında da aralarında tarihî rekabet bulunan Umeyyeoğulları ile Haşimoğulları gelmektedir. Allah tarafından son peygamber olarak gönderilen Hz. Muhammed'i Umeyyeoğulları, Haşimoğullarının bir iktidar aracı gibi görmüş ve karşı çıkmışlardır. Bu tavır uzunca bir süre de devam etmiştir. İşte Sarıçam Hoca, bu konuyu başarılı bir şekilde doktora tezinde incelemiştir.

Sarıçam Hoca, doçentlik çalışmasında yine aynı konuyu Arap şiiri üzerinden araştırmıştır (1994). Zira Araplarda şiir ve şair neredeyse bugünün medyasının işlevini görüyordu. İslam Medeniyeti'nde hem kültür tarihi, hem düşünce tarihi, hem de siyasi tarih bakımından çok kıymetli bir kaynak hazinesi olan Arap şiiri maalesef, Arapça dil yetersizlikleri, şiirin yapısı, metaforu gibi sebeplerle ülkemizde istenilen düzeyde kullanılmamaktadır. Hoca bu zora talip olarak söz konusu çalışmayı yapmıştır. Kumeyt el-Esedî'nin (ö.126/744) *el-Hâşimiyyât*'ı üzerinden Hâşimî-Emevî mücadelesini ele almıştır. Hoca bu iki makalesini biraz genişleterek kitap haline getirmeye niyetlenmişse de bir türlü gerçekleştirememiştir.

Mekke'nin iki önemli kabilesi Benü Hâşim ve Benü Umeyye'yi incelemesi, Hoca'ya söz konusu coğrafyadaki diğer Arap kabilelerini ve toplum önderlerini de tanıma imkanı verdi. Arabistan'ın 6-8. yüzyıllardaki sosyal yapısına da vukufiyet kesbetti. Bu vukufiyetini de Türkiye İslam tarihçiliği için önemli bir kazanç ve katkıya dönüştürdü. Hoca bu birikiminin bir kısmını *Diyanet İslam Ansiklopedisi*'ne (*DİA*) yazdığı şu maddelerde ortaya koydu: "Hâşim (Benî Hâşim)", "Harb b. Umeyye", "Hakîm b. Hizâm", "Hâris b. Abdülmuttalib", "Harb (Benî Harb)", "Harb b. Umeyye", "Hâşim b. Abdümenaf", "İcl (Benî İcl)", "İyâd (Benî İyâd)", "Mahreme b. Nevfel", "Muhammed b. Eş'as", "Muhârib (Benî Muhârib)", "Müdlîc (Benî Müd-

lic)", "Müzeyne (Benî Müzeyne)", "Neccâr (Benî Neccâr)", "Neha' (Benî Neha')".

Sarıçam Hoca, 2001'de profesörlüğe atandı. Bu aşamadaki en büyük çalışması "Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı" adlı eserdir. Aslında kitabın hikayesi biraz buruktu Hoca için. Türkiye Diyanet Vakfı'nın İslam araştırmalarına ödül verdiği yıllarda siyer yazma yarışması açılmıştı. Sarıçam Hoca da buna söz konusu metin ile katıldı. Ne hikmetse çalışma birinciliğe layık görülmedi. Anlaşılan o ki Hoca'nın siyer ödülünü Cenâb-ı Hak ve halk verecekti, vermiştir de. Hoca karara epeyce üzüldü. "Ben sahih kaynaklardan yazdım; bu bilgi kitaplaşmalı ve okuyucuya ulaştırılmalı!" diyordu. Bu düşünceyle kitabı önce kendi imkanlarıyla, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı* adıyla bastırıldı (Ankara, 2001). Bana verdiği imzalı nüshaya da "Değerli Kardeşim Seyfettin Erşahin'e sevgi ve saygılarımla" ifadesini yazmıştı. Neyse ki eserin, Din İşleri Yüksek Kurulu'nun tetkikinden sonra 2003'te Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından ilk baskısı yapıldı. Ve Türkiye bu kitabı çok sevdi, çok okudu, okumaya da devam etmektedir. Bu kitap Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından defalarca basılmakta, pek çok eğitim kurumu tarafından ders kitabı olarak okutulmaktadır. Halk onun kaleminden çıkan bu eseri belki de Cumhuriyet tarihinde çoğu akademisyene nasip olmayan bir düzeyde benimsedi ve okudu. Baskı adedinin yarım milyonu aşmış olması, bu teveccühü gözler önüne sermektedir. Bu kitap, Türk lehçelerine ve aralarında Japoncanın da bulunduğu başka dillere de tercüme edildi ve edilmektedir. Bu kitap bir başucu eseridir, bir siyer klasiğidir; Türkiye'de siyer yazımında da bir dönüm noktasıdır. Geleneksel siyerler büyük oranda kronolojik olarak siyasi-askeri faaliyetleri içerirken, Hoca'nın çalışması kronolojik olduğu kadar tematiktir de. Okuyucunun karşısına siyer ödüllü bir kitap olarak çıksaydı belki daha da büyük kitlelere ulaşabilirdi. Hoca huralardan arınmış, çağımıza seslenen, günümüz Müslümanının yanında, yakınında olan, ona her yönden rehber olan bir Hz. Peygamber yazmıştı. Hz. Peygamber ile günümüz Müslümanını buluşturdu. "Hz. Peygamber'in Hayatından Kesitler" başlığı altında davetçiliği, doğruluğu, nezaketi, iyimserliği, halktan birisi gibi olması, mutedilliği, güvenilirliği, adaleti, hoşgörüsü, cömertliği ve yenilikler yönündeki tutumu gibi hususları öne çıkardı. Bunların hepsi yaşanan hayatın içinden konulardı. Sonra Hz. Muhammed'in aile hayatına, idareciliğine, ekonomik, sosyal ve kültürel faaliyetlerine değindi. Bu peygamber; fakirlerle, yetimlerle, şehit aileleriyle, dullarla, gençlerle, özürlülerle, ana-babalarla, kölelerle ile ilgileniyor, kısaca hayatın her yönünde Müslümana mutlu olmanın, cennete gitmenin Allah'ın cenneti ve cema-

liyle müşerref olmanın yollarını gösteriyordu. Hz. Muhammed'in sevinç günü olan bayramlarda silah taşımayı yasakladığını belirterek düğünlerde veya başka eğlencelerde maganda kurşunlarıyla can kaybına sebep olanlara da sesleniyor, bu felaketi Sünnet aracılığıyla önlemek istiyordu. Bunlar geleneksel siyer kitaplarında yer verilmeyen noktalardı. İbrahim Hoca bir de Burhan Gültekin'in talebi üzerine "Peygamber (sav) Efendimizin Şeceresi" adlı bir *şecere-i nebī* hazırladı. Hz. Muhammed'in Hz. İbrahim'den başlayan soykütüğünü ve beşinci kuşağa kadar neslini, Ehl-i Beyt'ini levhada/tablodan gösterdi. Belki de bu güne kadar yapılanların doğruya en yakını budur. Bu şecere Türkiye'de milyonlarca eve ve işyerine girdi. Bu bir yönüyle de yeni bir *hilye* denemesidir. Bu levhanın bir yanında *el-Esmā'u'l-Husnā*, diğer yanında *Esmā'u'n-Nebī* bulunmaktadır. Orada Hz. Muhammed'in hem temiz soyu, hem güzel huyu, güzel isimlerine yer verilmiştir. Bu bağlamda şunu da ifade edelim ki Sarıçam'ın hatırı sayılır bir siyer kütüphanesi vardır. Siyerin ve genelde İslam Tarihinin ana kaynakları yanında yeni araştırmaları da daima takip edip toplardı.

İbrahim Hoca'nın ilim hayatına katkılarından biri de Oryantalizm üzerine yaptığı ve öncülük ettiği çalışmalarıdır. Bu çalışmayı başlatan saik 2005 yılında Danimarka'da Jyllands-Posten adlı yayın organının "Muhammad cartoons" adıyla Hz. Muhammed'le ilgili yayımladığı karikatürlerdir. Bu yayın Müslüman vicdanını çok yaralamıştı. Biz üç akademisyen (İbrahim Sarıçam, Mehmet Özdemir ve Seyfettin Erşahin) Batı'daki bu tür yayınların arka planını tespit etmek, başta Müslümanlar ve Batılılar olmak üzere dünya kamuoyunu bilgilendirmek, barışa, huzura ve birlikte yaşamaya katkı sağlamak için Hoca'nın öncülüğünde ve yürütücülüğünde "İngiliz ve Alman Oryantalizminde Siyer Çalışmalarının Türklerin ve Avrupa Birliği Halklarının Peygamber İmajına Etkisi" adıyla TÜBİTAK Projesi yaptık. Bu proje bildiğim kadarıyla Cumhuriyet tarihinde TÜBİTAK'ın desteklediği ilk İlahiyat-İslam Tarihi projesidir. Daha sonra başka projelere destek artarak geldi. Proje için Hoca, Ağustos-Eylül 2005'te Almanya'nın Bochum ve Münster üniversitelerinde biz de İngiltere'de araştırmalar yaptık. İbrahim Bey'in işi daha zordu. O Alman Oryantalizminin konuyla ilgili birikimini tek başına yapmak durumundaydı. Aynı konu üzerindeki çalışmalarını ertesi yıl da Avusturya ve Almanya'da sürdürdü. Bu çalışmamız Türkiye'de, Batı'da İslam ve Müslüman imajı gibi bir dizi akademik araştırmaya öncülük etmiştir denilebilir. O tarihten itibaren bu alandaki çalışmalarda nicelik ve nitelik bakımından artış görülmektedir.

Hoca, fırsat buldukça Almanya'ya giderdi. Almancayı, Almanya'yı severdi. İleri denecek yaşlarında bile Ankara Alman Kültür Merkezi'nde Almanca dersleri alırdı. Alman bilim geleneğini önemserdi. Alman oryantalistleri iyi bilirdi; onların eserlerinin önemli bir kısmını okumuş, tenkit süzgecinden geçirmişti. Kendi mizacının da bir sonucu olsa gerek Alman oryantalistlerden Hz. Muhammed'e hep mutedil ve olgusal yaklaşanlara yer verirdi. Bu cümleden olarak J. W. Goethe'nin ve Prof. Dr. Annemarie Schimmel'in yaklaşımlarını gündeme getirdi. Schimmel'in "Hz. Muhammed" adlı kitabını Türkçeye çevirip yayınladı (2016).

Bu projenin sonucunda birlikte telif ettiğimiz kitabın yanında, aynı alanda makaleler yazdı, panellere katıldı, konferanslar verdi. Bunlardan bazıları şunlardır: "Hz. Muhammed Hakkında Oryantalist İddialara Oryantalist Cevaplar," (Bilecik, 2011); "Hz. Muhammed'in Batı Şairlerine Etkisi: Goethe Örneği," (Çorum, 2007); "Türklerin Hz. Muhammed Algısının Alman Oryantalizmine Etkisi: Annemarie Schimmel Örneği," (Isparta, 2007); "Batı Oryantalizminin İslâm Peygamberine Fenomenolojik Bakışı," (Ankara, 2006); "Batı'da Hz. Muhammed Tasavvuru," (Konya, 2013); "Batı'da Hz. Muhammed Tasavvuru," (Bartın, 2012); "Batı'da İslam Tasavvuru," (İzmir, 2012).

Sarıçam Hoca'nın eğildiği konulardan biri de İslam Medeniyeti idi. O İslam Medeniyetinin geçmişte çok önemli şeyler başardığını ve gelecekte de bunu yapma potansiyeli taşıdığına inanırdı. "Yiğit düştüğü yerden kalkar" ilkesini düstur edindiğinden Müslümanların yine hakettikleri duruma gelmeleri için İslam Medeniyetinin bilinmesini isterdi. Bu duygu ve düşüncelerle birlikte yazdığımız İslam Medeniyeti Tarihi adlı kitap Türkiye üniversitelerinde ders kitabı hüviyeti kazanmış durumdadır.

Karanlığa taş atanlardan değil, aydınlanması için ışık yakanlardandı. "Söylenmektense söylemeli!" derdi. İlmî konularda düşündüğünü söylemekten çekinmezdi. Yapılan ilmî yanlışlar veya yanlış değerlendirmelere bilimsel bir üslupla hemen cevap verirdi. Uyanık bir şuur sahibiydi, ilmî tecessüsünü hayatının son anına kadar korudu. Onun her an zenginleşen, gelişen bir şuur ve düşünce dünyası, güçlü bir muhakemesi vardı.

Kalemi iyiydi, dili sade ve anlaşılırdı, velud idi; epeyce bir eser bıraktı sadaka-ı câriye olarak ilim ve irfan dünyasına. Ders anlatımlarında teknolojiden yararlanmaya önem verirdi. Belki de Fakülte'de bu konuda öncülerdendi. Yansılarla görsel malzemeyi öğrenciye sunardı.

TÜBİTAK projesi çerçevesinde 2007 yılında İslâm Tarihi derslerine görsel malzeme temin etmek hem de İslam Tarihinin önemli olaylarının vuku bulunduğu coğrafyayı tanımak amacıyla Suriye, Ürdün ve Filistin-İsrail'i kapsayan 15 günlük bir ilmî gezi yaptık (N. Yazıcı, İ. Sarıçam, M. Özdemir ve S. Erşahin, F. Erkoçoğlu). Dımaşk, Busra, Der'a, Hama, Humus, Ezruh-Dûmetu'l-Cendel, Aclun, Cereş, Kays, Yermuk, Abbasi ihtilalin ilk başlangıç yeri olan Humeyme, Akabe, Nebâtî başşehri Petra, Telaviv, Kudüs, Yafa, Akka, Halil, Beytlahim gibi yerleri gezmiştik. Her vakit görebilelim ve gidebilelim diye Kudüs'te Mescid-i Aksa'ya yakın bir otelde kaldık. İmkan nispetinde vakitleri orada eda ediyorduk. Bir yatsı vakti namazdan biraz önce Harem'e Mescid-i Aksa'nın önüne gelmiş bekliyorduk. Polis kıyafetli bir birisi bize yaklaşıp "Türk müsünüz?" diye sorunca "Evet" dedik. Bizi bürosuna kahve içmeye davet etti. Gittik kahvelerimizi yudumlarken bizi niçin davet ettiğini sorduk. "Ben buranın emniyet amiriyim ve Benim aslım da Türk" dedi. Şaşırıldı! Olamaz gibilerden tavır takınca Adana'dan nüfus kayıtlarını gösterdi. Türkler bölgeden çekilirken babası orada kalmış. Biz "Niçin bir Arap değil de siz buranın emniyet amirisiniz?" diye sorduk. O da "Biz Türkleri bu işlerde daha başarılı buluyorlar da ondan" cevabını verdi. O zaman İbrahim Bey, "Azizim buraların bize ihtiyacı var, hem buralara hem kendimize haksızlık etmeyelim" tespitinde bulunmuştu.

Hoca'nın isteyip de yapamadığı bir iki projesi daha vardı. Yaklaşık on yıldır hep beraber bir "İslam Kültür Atlası" hazırlayalım derdi. Bir kültür atlasında fıkıh ve kelam ekollerinin, mezheplerin çıkıp yayıldığı coğrafyaları görsel olarak haritalarda işaretlerle gösterecektik. Müslüman coğrafyanın neresinde hangi ilim dallarını, düşünce mekteplerinin hayat bulunduğunu anlatacaktık.

Bir başka proje bir "Siyer Coğrafyası Atlası" idi. Hz. Muhammed'in doğumundan vefatına kadar gittiği, gezdiği yaşadığı yerleri fiziki, beşeri ve kültürel yönleriyle anlatacaktık; haritalarla görsellerle. Bizatihi bu mekanların bugünkü durumlarını da inceleyecektik. Söz gelişi, Muhammed Hamidullah'ın "Hz. Peygamber'in Savaşları" adlı çalışmasının daha gelişmiş olacaktı bu. Bu amacını çok az da olsa siyerini yazarken gerçekleştirmişti. Siyerini yazma sırasında 2000 yılında Suudi Arabistan'da hem haccını ifa etmiş hem de alanıyla ilgili araştırmalarda bulunmuştu. Kendince notlar almış, çizimler yapmıştı. Bu konularla ilgili görüşlerini de İslâm Tarihi Öğretiminin Problemleri Kolokyumu'nda (29 Mayıs 2009) "İslâm Tarihi Derslerinde Görsel Malzeme Kullanımı" başlıklı sunumu üzerinden İslam Tarihçileri ile paylaşmıştı.

Bir başka projesi “İslami Değerler Ansiklopedisi” idi. Burada İslam Medeniyetini inşa eden temel değerler tanıtılacaktı. Sonra bu çalışma dünyanın yaygın konuşulan dillerine de çevrilip yayınlanacaktı.

Dört Halife’yi genel okuyucuya hitap edecek üslup ve muhtevada yazmayı amaç edinmişti. İlk üçünü yazdı, sonucusunun ham hali de aşağı yukarı ortaya çıkmıştı, ancak tamamlamak nasip olmadı; Hakk’ın rahmetine kavuştu.

Hoca, “marifet iltifata tabidir” fehvasınca ilmini ilgilenenlerle paylaşmayı severdi. Bu bağlamda ilmî, ahlakî ve sosyal sorumluluk düşünce ve duygusuyla daima halka yönelik konferanslar verirdi. Bu konferanslarına yurtdışını da ekledi. AB ülkeleri, Rusya gibi yerlere konferans için giderdi. Söz gelişi 1997’de Almanya’nın Wiesbaden ve Frankfurt çevresinde bir ay süreyle bir dizi konferans verdi. 2000’de Kutlu Doğum haftası vesilesiyle Kırım’da bir hafta süreyle konferanslar verdi. 2008 Kutlu Doğum haftasında Fransa’da Strazburg ve çevresinde konuşmalar yaptı. Ben İngiltere’de Din Hizmetleri Müşaviri iken birbirimizi özlemiştik. Eylül 2010’da Londra’da konferans vermek üzere kendisini (N. Yazıcı ve M. Özdemir ile) davet ettiğimde kırmayıp, ağır sağlık sorunlarına rağmen gelmişti. Orada “birlikte yaşama” tecrübesini anlatmıştı İslam Medeniyetinin.

Ahlaki Yönü

İbrahim Bey hakkında değerlendirme yapma hakkımın olduğunu düşünüyorum. Aşağıdaki mülahazalarım bu hukuka dayanıyor. Dostluğumuz hem kadim idi. İlk tanışmamız 1980 başında oldu. Ben Ankara İlahiyat’a 1979 Eylül’ünde başladım ve 1980 başında da Ankara-Çankaya-Akdere Kırmızıtepe Camii imam-hatipliğine atandım. O yıllar, Türkiye’nin anarşi ile boğuştuğu, halkın din, mezhep, meşrep veya ideoloji üzerinden sağcı solcu gibi düşman kamplara ayrıldığı yıllardı. Kimsenin kimseye güveni yoktu, her şeyden önemlisi de can güvenliği yoktu. Bu ortamda en yakınımıdaki camide Akdere Merkez Camii’nde imam-hatiplik yapan Sarıçam Hoca ile tanıştım. Dostu, güven kaynağını bulmuştum. Fakültede benden iki sınıf önde idi. Bu iyi bir avantajdı benim için. İhtiyacım olan kitaplar, notlar, teksirler, fotokopiler hatta özel bilgileri hemen alıveriyordum ondan. Bu yönüyle öğrencilikte olduğu gibi meslek hayatımda da ağabeyim durumundaydı. Benim için bulunmaz bir dost, arkadaş idi. Görev yerlerimiz arası beş yüz metre idi. Hep birbirimizde idik. Hep ilmi meseleler konuşur, vermekte olduğumuz hizmeti daha iyi nasıl yapabiliriz tartışırdık. Bazen de memleket “kurtarırdık!” her genç gibi.

İbrahim Bey'in camisinde fahri vaizlik yapan, orta ve yüksek din eğitim-öğretimini Arap dünyasında tamamlamış olan merhum Osman Şevket Yardımedici Hoca'nın sabah namazları sonrasında okuttuğu sarf, nahiv, tefsir ve hadis derslerini yıllarca takip ettik. Burada geleneksel bilgi birikimine ve metinlere vakıf olma imkanı bulduk. Hem özel sohbetlerimizde, hem cami derslerimizde hem de fakültede, Sarıçam Hoca'dan bir lisans öğrencisinden pek duyulmayacak klasik dönem kaynak kitap isimleri duyardık. Bu onun geleneğe yabancı olmadığını, ilgi duyduğunu ve bilgi birikimine hazırlandığının bir işareti idi. Tabii ki bu derslerin kimi zaman uyku ağırlığı ile geçen süresi sonunda gün aharırken camiden çıkar ve kahvaltıya geçerdik. Kahvaltı çoğunlukla İbrahim Bey'in evinde yapılırdı; bizim fakirhanede daha az. Bu arada şunu belirtmeliyim ki iyi yemek yapardı, yemek yemeyi, iyi yemek yemeyi severdi; ikram etmeyi de asla ihmal etmezdi.

İbrahim Sarıçam deyince hemen herkesin dudaklarından dökülen kelimeler “güzel insan” olacaktır. Kelimenin tam anlamıyla güzel insandı. Güzel insan ifadesine ne girse, ne yakışırsa Hoca'da ekseriyeti vardı. Tabii ki bir melek tarif etmiyorum; ancak o melek gibiydi.

Kimseyi kırmazdı, sakindi, kimsenin dedikodusunu yapmazdı. Kendisiyle barıştı ve kendi işine bakardı. Çalışmalarında olduğu gibi derslerinde de her zaman disiplinli, planlı ve ilkeliydi.

Hoca siyasetten, ideolojilerden uzak dururdu. İlmî rütbenin her rütbeden yüksek olduğuna inanır, ilmin izzetini korumaya çalışırdı. Ancak 12 Eylül 1980 Askeri Darbesi'nin mağdurları arasına girmişti.

İbrahim Bey'in sesi güzeldi. Talimiyle, tecvidiyle, tertiliyle, geleneksel usul ve üslupta Kur'an'ı güzel okurdu. Ses güzelliğinden bazen dostları şarkılar veya türküler dinleyerek müstefid olurlardı. Mesela bir keresinde öğretmenler günü anma merasiminde bütün bir Fakülte'ye müzik ziyafeti vermişti. Yine 2009'da Kızılcahamam'da gerçekleştirilen İslam Tarihçileri Toplantısı'nda türkü okumuştı. Sözleri Alvarlı Efe'ye ait olan “Seyreyle Güzel Kudreti Mevla Neler Eyleyler” adlı eseri çok severdi. Bu eseri kendisi de terennüm ederdi.

“Allah güzeldir, güzelliği sever” ve “Allah nimetini kulunun üstünde görmek ister” ilkeleri çerçevesinde Hoca iyi giyinmeyi de severdi ve iyi giyinirdi. Fakültede kendisinin en iyi giyinen hocalardan biri olduğu kanaati yerleşmişti. Bir gün küçük oğlumla -o vakit 16 yaşlarında idi- odamda otururken İbrahim Hoca içeri girdi. Büyük bir sevinçle: “Seyfettin Bey, elbise-me, çantama ve ayakkabıma uygun şemsiyeyi buldum ve aldım” dedi. Bu

oğlumu çok etkilemişti. Hep sorar “Baba! İbrahim amca kıyafetine uygun şemsiye bulabiliyor mu?” diye.

Hilm, merhamet, itidal, cömertlik, zerafet sıfatları ona çok yakışıyordu. Sesini yükseltmezdi, daima yumuşak tonda sakın sakın konuşurdu. Kızmazdı, eğer çok nadir de olsa kızmışsa anlardık ki çok fevkalade bir şey olmuştur. Herkesle her zaman ve mekanda iletişim içinde olsa da samimiyet kurması zaman alırdı. Çünkü dostluğun kıymetli olduğunu ve kıymetin de emek istediğini bilirdi. Dostlarına karşı çok vefalı idi. Hep onların yanında ve yakınında olmak isterdi. Dostlarına içini dökmeyi, paylaşmayı severdi.

Evlü ve iki çocuk babası idi. Ailesine çok düşküdü, iyi bir evlat, iyi bir eş, iyi bir baba idi. Ailesiyle vakit geçirmeyi severdi. Onların gönüllerinin hoş olması için her türlü fedakarlığı yapardı.

Ayakları toprağa bassın isterdi. Bu istekle olsa gerek daha bir iki yıl önce Ankara-Gölbaşı’ndan mütevazı bir villa arazisi almıştı ve buraya geleneksel Ankara evlerinden birini yaptırıp dostlarıyla muhabbet sohbetleri yapacaktı. Nasip olmadı.

Sarıçam Hoca memleketi Bartın ile ilişkisini hiç kesmedi. Bayramlarda, yaz tatillerinde ve başka vesilelerle sıla-ı rahim yapardı. Zaten son kitaplarından biri olarak, kendi köyünden bir ailenin bir yılını çocukluğundan itibaren yaşadıklarını bir belgesel gibi görsellerle yazdı. Bu Bartın için kıymetli bir kitaptır. Bu kitap üzerinden bölgedeki bir çiftçi ailesinin sosyal, ekonomik ve kültürel durmunu, onun üzerinden de o köyün ve Bartın kırsalının hayatı hakkında bir bilgi sahibi olabilirsiniz. Hoca’nın Bartın’a yaptığı belki en önemli hizmetlerden biri de bu olmuştur. Her yıl Bartın Belediyesi’nce düzenlenen kültür haftasına konuşmacı olarak katılırdı. Bazen yalnız gitmez, bizleri de alarak bir panel düzenleyip ilim ve irfan hayatına katkıda bulunurdu. Bartın yerel medyasından Bartın Halk Gazetesi Hoca’nın ölümünü şöyle görmüştü:

Prof. Dr. İbrahim Sarıçam için 10 Mayıs Çarşamba günü (dün) Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi bahçesinde cenaze töreni düzenlendi. Merhum Sarıçam’ın naaşı daha sonra Hacı Bayram-ı Veli Camii’nde kılınan öğle namazı sonrasında Ankara Karşıyaka Mezarlığı’na defnedildi.

Bartın Belediye Başkanı Cemal Akın, Bartınlı İslam Tarihi Profesörü İbrahim Sarıçam’ın vefatı dolayısıyla bir taziye mesajı yayınladı: “Değerli büyüğümüz ile birlikte birçok platformda bir araya gelerek çalışmalar yürüttük. Prof. Dr. İbrahim Sarıçam, 1999 yılında Bartın Belediyesi 3. Kitap Fuarımıza katılmış ve devam eden kitap fuarlarımıza gerek katılımı gerekse

de bilgi paylaşımlarıyla katkısı büyük olmuştur. Kendisiyle kitap çalışması yaptık. Bartın Belediyesi Kültür Yayınları olarak basımını gerçekleştirdiğimiz kitabında, doğduğu yer olan Bartın-Çakırömerağa Köyü'nde bir ailenin 365 gününü kaleme alarak, Bartın'a hediye etmiştir. Kendisini tanıtmaktan, fikirlerini ve bilgilerini anlamaktan son derece mutlu olduğum değerli büyüğümüze Allah'tan rahmet, kederli ailesi, yakınları, sevenleri ve eğitim camiasına başsağlığı ve sabırlar diliyorum.¹

Vefatı

Amansız hastalığı ile tam 8 yıl imtihanında kaldı. Bu süreçte neredeyse son nefesine kadar ilimle ve akademik çalışmalarla alakasını hep canlı tuttu. Belki de hastalığıyla mücadelesinde bu alaka ona önemli katkı sağladı. Son kitabını 2016'da yayınladı. Hz. Ali ile ilgili çalışması hala önündeydi. Bu süreçte başta eşi hanımefendi olmak üzere ailesi de büyük metanet, sabır, fedakarlık ve teslimiyet gösterdiler. Rektörlük, Fakülte yönetimi, akademi arkadaşları ve diğer dostları Hoca'yı ve ailesini hastanede hiç yalnız bırakmadılar. Biz bir iki gün arayla Dekanımız Prof. Dr. İsmail Hakkı Ünal, Prof. Dr. İrfan Aycan ve Prof. Dr. Mehmet Özdemir Beylerle sık sık ziyaret ediyor, gelişmeleri takip ediyorduk. O gün de (9 Mayıs 2017) öğleden önce saat 12.00 sularında ziyaret edip tam fakülteye dönmüştük ki Hoca'nın vefat haberi geldi: “*innā li 'llāhi ve innā ileyhi rāci'un*”. Cenaze namazını Hacı Bayram Camii'nde 10 Mayıs 2017'de öğle namazını müteakip dönemin Diyanet İşleri Başkanı Prof. Dr. Mehmet Görmez kıldırdı ve Karşıyaka Mezarlığı'na defnedildi.

Onu hep arayacağız ve anacağız. Başımız sağ olsun; Allah rahmet eylesin.

Prof. Dr. İbrahim Sarıçam Bibliyografyası

Kitaplar:

- *Emeviler* (İrfan Aycan'la birlikte). Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- *Hz. Ebû Bekir*. Ankara: TDV Yayınları, 1996.
- *Emevî-Hâşimî İlişkileri: İslam Öncesinden Abbasilerin Sonuna Kadar*. Ankara: TDV Yayınları, 1997.
- *İlk Dönem İslâm Tarihi*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 1998.
- *Veda Hutbesi ve Aktüel Değeri* (Ethem Cebecioğlu, İsmail Hakkı Ünal ve Mustafa Aşkar ile birlikte). Ankara: Yeni Çizgi Yayınları, 1999.
- *Hz. Peygamber'in Çağımıza Mesajları*. Ankara: TDV Yayınları, 2000.
- *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*. Ankara, 2001; Ankara: DİB Yayınları, 2003.

¹ www.bartinhalkgazetesi.com.tr/prof-dr-saricam-vefat-etti-5792h.htm

- *İslâm Medeniyeti Tarihi* (Seyfettin Erşahin ile birlikte) Ankara: DİB Yayınları, 2005.
- *Hız. Ömer*. Ankara: TDV Yayınları, 2010.
- *İngiliz ve Alman Oryantalistlerin Hız. Muhammed Tasavvuru* (Mehmet Özdemir ve Seyfettin Erşahin ile birlikte). Ankara: Nobel Yayınları, 2011.
- *Hız. Osman*. Ankara: TDV Yayınları, 2014.
- *Bartın-Çakırömerağa Köyü'nde Bir Ailenin 365 Günü (1966)*. Bartın: Bartın Belediyesi Yayınları, 2015.

Kitap Bölümleri:

- "Sosyal Hayat," Nesimi Yazıcı ve Nusret Çam (ed.), *İslam Tarihi ve Medeniyeti* (Ankara: ANKUZEM Yayınları, 2005) içinde, ss.149-177.
- "Hız. Peygamber Dönemi," Mehmed Paçacı (ed.), *İslâm'a Giriş: Evrensel Mesajlar* (Ankara: DİB Yayınları, 2008) içinde, ss.272-280.
- "Emevîlerde Kültür ve Medeniyet," Mehmet Özdemir (ed.), *İslam Tarihi I* (Ankara: ANKUZEM Yayınları, 2012) içinde, ss.41-78.
- "Afrika'da Kurulan Bağımsız Müslüman Devletler," Mehmet Özdemir (ed.), *İslam Tarihi I* (Ankara: ANKUZEM Yayınları, 2012) içinde, ss.230-261.
- "Hız. Peygamber Dönemi," Eyüp Baş (ed.), *İslâm Tarihi El Kitabı* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012) içinde, ss.43-227.
- "Afrika'da Kurulan Bağımsız İslâm Devletleri," Eyüp Baş (ed.), *İslâm Tarihi El Kitabı* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012) içinde, ss.525-550.

Çeviri

- Annemarie Schimmel. *Hız. Muhammed*. Ankara: Cümle Yayınları, 2016.

Makaleler:

- "Emevîlerin Fâtımîlere Karşı Bir İktidar Denemesi," *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 35 (1996), ss.309-320.
- "Kümeýt b. Zeyd el-Esedî ve Hâşimiyât'ı -I-: İslâm Tarihi Açısından Bir Değerlendirme," *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 36 (1997), ss.255-296.
- "Kümeýt b. Zeyd el-Esedî ve Hâşimiyât'ı -II-: Hâşimiyât'ın İslam Tarihi Açısından Bir Değerlendirme," *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 37 (1998), ss.201-232.
- "Hız. Muhammed (SAV)'in Peygamber Olarak Gönderildiği Ortam," *Diyanet İlmî Dergi: Peygamberimiz Hız. Muhammed Özel Sayısı* (2000), ss.1-32.
- "Hurafeler Karşısında Hız. Muhammed (SAV)," *Diyanet İlmî Dergi: Peygamberimiz Hız. Muhammed Özel Sayısı* (2000), ss.191-196.
- "İlk Dönem İslam Tarihinde Din İstismarı: Dört Halife ve Emeviler Dönemi," *İslâmiyât* 3 (2000), ss.139-146.
- "Hız. Muhammed'in Hayatının Güncel Sunumu Üzerine Bazı Düşünceler," *İSTEM: İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi* 4:7 (2006), ss.9-13.
- "Batı Oryantalizminin Hız. Peygamber'e Bakışı," *Eski Yeni: Üç Aylık Düşünce Dergisi* 5 (2007), ss.5-21 (Seyfettin Erşahin'le birlikte).
- "19. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Coğrafyasında Yaygın Siyer Eserlerinin Batı'ya Tanıtımı: Hammer Örneği," *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 54:2 (2013), ss.205-214.

Kitap Değerlendirmeleri

- “Doç. Dr. Münir Atalar, *Osmanlı Devletinde Sure-i Hümayûn ve Sure Alayları*, Ankara: Sevinç Matbaası, 1991,” *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 34:1 (1995), ss.271-274.
- “Doç. Dr. Sabri Hizmetli, *İslam Tarihi (Başlangıçtan Dört Halife Devrinin Sonuna Kadar)*, Ankara: AÜİF Yayınları, 1991,” *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 34:1 (1995), ss.275-279.

Bilimsel Toplantılar

- “Cahiliyenin Asr-ı Saadete Dönüşümünde Kur'an'ın Rolü,” *III. Kuran Haftası Kuran Sempozyumu*, Ankara, 1998.
- “İslam'ın Doğuşunun Tarihi Şartları,” *İslam ve Demokrasi Sempozyumu*, Ankara, 1998.
- “Kur'an'da ve Hz. Peygamber'in Sünnet'inde Yetimin Hakkı ve Himayesi,” *YOYAV Cumhuriyet Döneminde Yoksullukla Mücadele Yolunda Yapılan Çalışmalar*, Ankara, 1999.
- “İslam Tarihinde Yolcularla İlgili Hizmetlerin Kurumsallaşması ve Osmanlıdaki Durum,” *YOYAV Osmanlılar Döneminde Yoksullukla Mücadele Yolunda Yapılan Çalışmalar*, Ankara, 2000.
- “Yoksullukla Mücadelede Hz. Peygamber,” *YOYAV 2000 Yılında Yoksulluk Sorununun Ulaştığı Boyutlar*, Ankara, 2001.
- “Egoizm ve Yoksulluk,” *YOYAV Yoksulluğun Fikrî ve Manevi Boyutları Paneli*, Ankara, 2002.
- “Arapların İstanbul Kuşatmaları,” *Fethin 550. Yılında İstanbul*, İstanbul, 2003.
- “Değerlerin Hayata Geçirilmesinde Hz. Peygamber (Güven Örneği),” *Hz. Peygamber'in Tebliğ Metodu Işığında İslam'ın Güncel Sunumu Sempozyumu*, Ankara, 2003.
- “Hz. Ali'nin Hayatı ve Kişiliği,” *Hayatı, Kişiliği ve Faaliyetleriyle Hz. Ali Sempozyumu*, Bursa, 2004.
- “İslâm Tarihinin Kaynaklarıyla İlgili Problemler ve Çözümüne İlişkin Bazı Düşünceler,” *İSAV İslami İlimlerde Metodoloji Problemi*, İstanbul, 2004.
- “Batı Oryantalizminin İslâm Peygamberine Fenomenolojik Bakışı,” *Çağdaş Türk- lük Araştırmaları Sempozyumu*, Ankara, 2006.
- “Hz. Muhammed'in Batı Şairlerine Etkisi: Goethe Örneği,” *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı Sempozyumu*, Çorum, 2007.
- “Türklerin Hz. Muhammed Algısının Alman Oryantalizmine Etkisi: Annemarie Schimmel Örneği,” *Uluslararası Türklerin İslamiyete Katkıları Sempozyumu*, Isparta, 2007.
- “İlk Müslüman Toplumda Bir Arada Yaşama Tecrübesi,” *İslam Medeniyetinde Bir Arada Yaşama Tecrübesi Sempozyumu*, Trabzon, 2008.
- “İslâm Medeniyeti ve Aile,” *Doğu ve Batı Medeniyetlerinde Kadın ve Ailenin Önemi Uluslararası Sempozyumu*, Ankara, 2009.
- “İslâm Tarihi Derslerinde Görsel Malzeme Kullanımı,” *İslâm Tarihi Öğretiminin Problemleri Kolokyumu*, Ankara, 2009.
- “Toplumsal Bir Sorun Olarak Temizlik,” *IV. Din Şûrâsı*, Ankara, 2009.
- “Vahyin 1400. Yılında İslâm Medeniyetinin İnsanlığa Kazandırdığı Değerler ve Evrensel Mesajlar,” *İSAV Vahyin Nüzûlünün 1400. Yılında Hz. Muhammed Sempozyumu*, İstanbul, 2010.

- “Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçukluları Döneminde Bir Arada Yaşama Tecrübesi,” Panel, Londra, 2010.
- “Hz. Muhammed Hakkında Oryantalist İddialara Oryantalist Cevaplar,” *Türk-İslam Tarihinde ve Batı’da Hz. Muhammed Algısı Sempozyumu*, Bilecik, 2011.
- “Batı’da İslam Tasavvuru,” Panel, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir, 2012.
- “Batı’da Hz. Muhammed Tasavvuru,” Panel, Bartın Kitap Fuarı, Bartın, 2012.
- “Mensch Sei,” Panel, Nürnberg Üniversitesi, Nürnberg, 2012.
- “Mustafa Asım Köksal ve İslam Tarihçiliğine Farklı Bakış,” Panel, Ankara, 2012.
- “Batı’da Hz. Muhammed Tasavvuru,” Panel, Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Konya, 2013.
- “Hz. Muhammed ve İnsan Onuru,” Konferans, Kangal Kültür Merkezi, Sivas, 2013.
- “Hz. Muhammed’in Evrensel Mesajından Kesitler,” Panel, YOYAV Konferans Salonu, Ankara, 2013.
- “Türk-İslam Tarihinde Yükseköğretimin Arkaplanı,” *Türk-İslam Tarihinde Yükseköğretim: Selçuklu-Osmanlı Sınırlarında Gelenek ve Değişim*, Bolu, 2015.

Ansiklopedi Maddeleri

- “Hakîm b. Hizâm,” *DİA* (1997), c.15, s.187.
- “Hamrâülesed Gazvesi,” *DİA* (1997), c.15, ss.498-499.
- “Hâşim (Benî Hâşim),” *DİA* (1997), c.16, ss.403-405 (Mustafa Öz’le birlikte).
- “Harb (Benî Harb),” *DİA* (1997), c.16, ss.111-112.
- “Harb b. Ümeyye,” *DİA* (1997), c.16, s.112.
- “Hâris b. Abdümtalib,” *DİA* (1997), c.16, s.194.
- “Harrâr Seferi,” *DİA* (1997), c.16, ss.242-243.
- “Hâşim b. Abdümenaf,” *DİA* (1997), c.16, ss.405-406.
- “Hicâbe,” *DİA* (1998), c.17, ss.431-432.
- “İbnü’l Hadramî,” *DİA* (2000), c.21, s.62.
- “İbrâhîm b. Mehdî,” *DİA* (2000), c.21, ss.320-321.
- “İbrâhîm b. Velid,” *DİA* (2000), c.21, s.359.
- “İcl (Benî İcl),” *DİA* (2000), c.21, s.416.
- “İyâd (Benî İyâd),” *DİA* (2001), c.23, s.496.
- “Mahreme b. Nevfel,” *DİA* (2003), c.27, ss.389-390.
- “Muhammed b. Eş’as,” *DİA* (2005), c.30, ss.528-529.
- “Muhârib (Benî Muhârib),” *DİA* (2006), c.31, s.3.
- “Müdlic (Benî Müdlic),” *DİA* (2006), c.31, ss.473-474.
- “Müzeyne (Benî Müzeyne),” *DİA* (2006), c.32, ss.250-251.
- “Neccâr (Benî Neccâr),” *DİA* (2006), c.32, ss.480-481.
- “Neha’ (Benî Neha’),” *DİA* (2006), c.32, s.535.
- “Nihâvend,” *DİA* (2007), c.33, ss.98-99.